

הרב חיים בלון

גביית נזקי כלים שנגרמו מהנהת מכשול

א. הצגת השאלה

פעמים רבות באה לפני בית הדין תביעה על נזקים שנגרמו לנכסיו של אדם, בשל כך שאדם אחר הניח מכשול במקום שרבים יכולים להינזק.

באופן כללי, במקרים של נזקי ממון מחמת היתקלות במכשול וכדומה, נפסק (שו"ע, חו"מ סי' תי סעי' כא) כדעת חכמים (ב"ק נג ע"ב), שמניח המכשול פטור מלשלם, שכך נדרש: 'שור – ולא אדם, חמור ולא כלים'.

נדגים זאת במקרה שהגיע לשערי בית הדין. אדם חפר תעלה מצדו האחד של הכביש לצדו השני, בעומק וברוחב של כחצי מטר, כדי להניח צינור ממבנה תעשייה אחד לשני. כיוון שעוד לא סיים את העבודה, הוא כיסה את התעלה בכיסוי זמני. לאחר זמן עברה משאית על הכיסוי שלא היה חזק דיו לשאת את משקל המשאית, הכיסוי קרס והמשאית נפלה לתעלה, ונגרם לה נזק בסך אלפי שקלים (לצורך הדיון נאמר, שלנהג לא הייתה דרך לדעת שהכיסוי מכסה תעלה, והכיסוי לא היה ראוי). לכאורה במקרה כזה, מניח הכיסוי יהיה פטור מהנזקים שנגרמו למשאית, שכן המשאית דינה ככלים, והאדם פטור מלשלם עליהם.

בימינו הדבר עשוי להיות פרצה שמאפשרת לאדם לנהוג ברשלנות ובלא אחריות, ולגרור נזק בלי לשלם פיצוי. כיצד על בית הדין לפסוק במקרים כאלה?

ב. הרחבת אחריות המזיק במסגרת פשרה

כאשר שני צדדים פונים לבית הדין כדי שידון אותם, הם חותמים על שטר בוררות הכולל בתוכו את קבלת בית הדין 'בין לדין בין לפשרה'. הגאון הרב זלמן נחמיה גולדברג שליט"א¹ במאמרו העוסק במעלותיה של הפשרה בבית הדין, קבע שבמסגרת הפשרה, בית הדין יכול לחייב אדם בממונו, גם כאשר מן הדין הוא חייב רק לצאת ידי שמים. כלומר, ישנם מקרים שבהם אדם עשה מעשה (ולפעמים אפילו יש ספק אם עשה מעשה) שאין בית הדין יכול לחייב עליו, ובכל אופן הוא חייב לשלם כדי לצאת ידי

1. משפטי ארץ, 'דין דיין דיון', עמ' 88.

שמים. במקרה כזה, אם הצדדים הסמיכו את בית הדין גם לפשר ביניהם, בית הדין רשאי לחייב אדם ממון גם בדיני אדם. לדוגמה, אדם אמר לחברו שחברו לווה ממנו כסף, וחברו השיב שאינו זוכר זאת. במקרה כזה הדין הוא שאין בית הדין מחייב את הנתבע לשלם, אך הוא חייב לצאת ידי שמים. אם יבוא הדבר לפני בית הדין שמוסמך לדון גם לפשרה, הוא יכול לחייב את הנתבע לשלם, באופן מלא או חלקי. אם כן נשאלת השאלה, האם אדם שגרם נזק לממון חברו על ידי הנחת מכשול המוגדר הלכתית 'בור', חייב לצאת ידי שמים?

ג. מחלוקת האם יש חיוב בדיני שמים כאשר פטור בדיני אדם

1. דעת המהייבים

לכאורה יש לדון, מה היה הדין אילו התורה לא חידשה שהאדם חייב על נזקי בורו. בעניין זה כתב 'שיטה מקובצת' בשם הרא"ה (בבא קמא נ ע"ב):
...פירוש דבור בין בהבל בין בחבט גרמא בעלמא הוא ומן הדין ראוי שיפטר בגרמא דנזקין דעלמא דפטור אלא דרחמנא הוא דחייביה בהכשר נזקיו וחייביה אבורו ואהבלא...
כלומר לולא שהתורה חייבה את האדם על נזקי בורו, הוא היה פטור מדין 'גרמא'. אכן מצאנו במקרים רבים שבנזקי 'גרמא', חייב לצאת ידי שמים.² אך לא בכל מקרה של 'גרמא' חייב לצאת ידי שמים. וכך נאמר בשו"ת 'התשב"ץ' (ח"ב סי' קיד):
דכל הני דאמרינן דהו גרמא בנזקין איכא מעשה ומשום הכי חייב בדיני שמים אבל היכא דליכא מעשה אפילו דיני שמים ליכא...
כלומר, החיוב לצאת ידי שמים בנזקי 'גרמא' הוא רק כאשר המזיק עשה מעשה. במקרה של בור, אמנם האדם עשה מעשה בחפירת הבור, אבל המעשה לא היה קשור ישירות לנזק, ולכן לא ברור אם היינו מחייבים לצאת ידי שמים, אילולא חייבה תורה על נזקי בורו.
אך מה הדין, לאחר שהתורה אכן חייבה בנזקי בור, אך פטרה מקרים מסוימים כמו נזק לכלים? כמו כן יש לשאול לגבי מקרים דומים שהתורה פטרה, כגון כאשר נגרם נזק לדברים שהיו טמונים, בשל אש שאדם הדליק (דין 'טמון')?
הרב ברוך בער ליבוביץ, בספרו 'ברכת שמואל' (ב"ק סי' ב אות א) כתב על כך:
דכמו דחזינן בדין אדם המזיק דאף באופן דליכא חיוב תשלומין מכל מקום איסורא הוי... ומשום דמזיק אדם דנלמד מקרא ד'מכה בהמה ישלמנה' לא רק לענין חיוב ממון נאמר אלא דנאמר הקרא גם לענין שנעשה מזיק ונענש בידי

2. עיינו למשל בשו"ע, חו"מ סי' תיח סעי' ז; שם סעי' יא ועוד.

שמים... ונראה דגם נזיקין דממונו גם כן לא רק לענין חיוב בידי אדם נאמרה הפרשה דממונו דחייב בתשלומין על ידי דשמירתן עליך, אלא גם דיש בכלל הפרשה דעל ידי מעשה ממונו דשמירתן עליו חשיב גם מזיק ונענש בידי שמים. ועל כן נראה דאף דהתורה פטרה טמון באש מכל מקום היינו רק לענין תשלומין אבל מכל מקום **איכא איסור בדיני שמים**.

בהמשך הדברים הביא בשם מורו ורבו הגאון רבי חיים סלובייצ'יק, שהנאמר בתורה 'ולא ישמרנו' – הוא איסור. וביאר ה'ברכת שמואל' את דבריו, שהתורה התכוונה גם לחייב במקרה נזק, וגם לומר שיש איסור בחסרון השמירה, ולכן נחשב מזיק ורשע כלפי שמיא, וודאי שחייב לצאת ידי שמים.

בהמשך דן ה'ברכת שמואל' בשאלה האם יש איסור בדיני שמים, בנזקי כלים בבור: הביא הגאון ר' בצלאל נ"י ראיה דאיכא איסור בור לענין כלים ממתניתין דהבית והעליה ב"מ דף קי"ז ע"ב: 'מי שהיה כותלו סמוך לגינת חבירו ונפל וא"ל פנה אבניך', מבואר דב"ד כופין לסלק האבנים מגינת חבירו, ועיי"ש בתוד"ה אמר ובש"מ בשם הרא"ש. **ואע"ג דבור פטור על הכלים ובעל כרחך משום דאיכא איסור** לכתחילה ועל כן כופין ב"ד לסלק את הבור שלא יזיקו את הקרקע.

לפי העיקרון שקבע לפני כן (על פי הבנתו את דברי הגר"ח), כאשר יש איסור, ממילא חייב לצאת ידי שמים. אמנם יש לדון בראייתו, שכן בתוספות³ משמע שבכהאי גוונא הוא גם תולדת אש, ממילא האיסור יכול לנבוע מכך שיש כאן גם תולדה של אש. ה'ברכת שמואל' השווה נזקי 'טמון' באש וכלים בבור, לדין 'שן ורגל ברשות הרבים', שבו התורה פטרה. הוא הוכיח שב'שן ורגל', האדם פטור לגמרי ואינו חייב אף לצאת ידי שמים, שכן שם יש לאדם היתר גמור לאפשר לבהמותיו להלך ברשות הרבים, ממילא אין לחייבו אם הזיקו.⁴

יש להקשות על דבריו מהגמרא (בבא קמא כג ע"ב):

הנהו עיזי דבי תרבו דהוו מפסדי ליה לרב יוסף, א"ל לאביי: זיל אימא להו למרייהו דליצנעניה... מכריז רב יוסף, ואיתימא רבה, דסלקין לעילא ודנחתין לתחתאה: הני עיזי דשוקא דמפסדי, מתרינן במרייהו תרי ותלתא זמנין, אי ציית – ציית, ואי לא – אמרין ליה: תיב אמסחתא וקבל זוזך.

כלומר, אם העזים של אחד אוכלות פירות של אחר, מזהירים אותו פעמיים – שלוש, ואם אינו מסלק את הנזק, רשאי הניזק לשחוט את הבהמה ולמסור למזיק את הבשר. וביאר רש"י⁵ שהכוונה אפילו ברשות הרבים, ששם 'שן ורגל' פטורים.

3. תוספות, בבא קמא ו ע"א, ד"ה היינו בור.

4. והוכיח דבריו מתוספות, ב"ק כ ע"ב, ד"ה הא איתנהית.

5. רש"י, ב"ק כג ע"ב, ד"ה מתרינן במרייהו; וכן כתב הרא"ש, שם פ"ב סי' יא; וכן פסק השו"ע, חו"מ סי' שצב סעי' ב.

ואם נאמר כדברי ה'ברכת שמואל', שאין בנזקי שן ורגל ברשות הרבים שום איסור, מדוע מותר לשחוט את העזים שהזיקו? על כורחנו נסיק שגם ב'שן ורגל' שמזיקים ברשות הרבים יש איסור על בעל הבהמה, והוא חייב לשמור את ממונו שלא יזיק, רק שאין עליו חיוב תשלומים.

נוסף על כך יש לדון בדבריו, במה שתלה החיוב לצאת ידי שמים באיסור להזיק, שכן בהחלט ייתכן שכאשר התורה פטרה מתשלומים, הכוונה היא גם לפטור מדיני שמים, אלא שיש עונש משמים, כמו כל עברה שמחייבת בעונש, אבל אין בהכרח חיוב בתשלומים. ואכן כך כתב הגר"ש ישראל⁶, וסיכם: 'ולא אשכחן בשום מקום רמז לחידוש זה, שבטמון באש וכיו"ב יש חיוב לדיני שמים'.

אך בדומה ל'ברכת שמואל' כתב ספר 'אמרי בינה'⁷ לעניין חיובי שמירה: 'ויש מקום לומר דהנך דמיעטה התורה מדין שמירה דאף אם פטור אף מפשיעה מ"מ בדיני שמים חייב לשלם'. בהמשך דבריו הוא משווה זאת ל'גרמא' בנזיקין, שאף שפטור בדיני אדם, חייב לשלם בדיני שמים. אם כן יש לומר שגם המקרים שהתורה מיעטה לעניין תשלומים, כגון כלים בבור או 'טמון' באש, עדיין חייב לצאת ידי שמים.

2. דעת הפוטרים

ה'חזון איש'⁸ הסתפק בשאלה זו. במקרה שאדם כיסה חפץ של חברו כאשר האש התקרבה, ועל ידי כך גרם לו להיות 'טמון', ולמזיק להיפטר מחיוב, הוא חייב לצאת ידי שמים. אולם, ייתכן שאדם שהזיק כלים טמונים באש יהיה פטור אף מלצאת ידי שמים, כיוון שכל מקום שהתורה פטרה בפירוש, המזיק פטור אף בדיני שמים. בהמשך⁹ נראה שהכריע כאפשרות זו.

גם הגאון רבי שלמה זלמן אויערבך ב'מנחת שלמה'¹⁰ כתב שבכל הפטורים של התורה, פטור גם מלצאת ידי שמים. רק כאשר עשה במכוון מתוך ידיעה שייפטר, אין כוונתו מועילה והוא חייב. כגון אם אדם הניח פירות של אדם אחר ברשות הרבים כדי שבהמת חברו תאכלם, ובעליו יהיו פטורים, הוא יתחייב.

3. הבחנה בין שני סוגים של בור לעניין חיוב בדיני שמים

הרב שפיץ ב'משפטי התורה'¹¹ חילק בין שני סוגים של בור. יש בור שאדם מתחייב עליו בגלל שהוא חפר אותו או הכין אותו, ויש בור שאדם מתחייב עליו בגלל שממונו נוצר נזק שכן לא שמרו כראוי, כגון עץ שלו שנפל לרשות הרבים וגרם לנזק, או חפץ שלו שלקחו ילד או בעל חיים, והניחו ברשות הרבים וגרם למכשול.

6. ספר שערי שאול, עמ' כו.

7. אמרי בינה, הל' פסח ס' ה, ד"ה ויש מקום.

8. חזו"א, ב"ק ס' ב אות ז.

9. שם, ס' ה אות ד.

10. מנחת שלמה, בבא קמא ס' כט אות ד.

11. משפטי התורה, בבא קמא ס' ד.

בסוג הראשון, כיוון שהוא בידיו גרם למכשול, ויש כאן 'גרמא', ודאי שהוא חייב לשלם כדי לצאת ידי שמים, כמו בכל נזק ב'גרמא', שחייב לצאת ידי שמים. בחלק מן המקרים מסוג זה התורה הוסיפה גם חיוב בדיני אדם. אבל בסוג השני, לולא חידוש התורה לא היה חיוב, כיוון שאין כאן מעשה נזק כלל, שכן לא מעשיו גרמו את יצירת הבור. ממילא במקרים שהתורה לא חייבה, נשאר הדין הבסיסי שפטור לגמרי, אפילו לצאת ידי שמים. מתוך דבריו נראה שהוא סבור שדבריו נכונים גם לדעת ה'חזון איש' שהזכרנו. הוא מעמיד את דבריו דווקא בבור מהסוג השני, כשלא האדם הכין את הנזק, אלא שממונו הוכן הנזק.

אך לדעתי קשה לפרש כך את לשון ה'חזון איש', שכן כתב: 'ואפשר דהיכי דחייבה התורה לשלם ופטרה בדבר מן הדברים כמו טמון באש וכלים בבור פטר גם בידי שמים'. אף שניתן לדחוק בלשונו, שחיוב לצאת ידי שמים לא חייבה התורה במיוחד ביצירת הבור, נראה יותר לומר שבכל נזקי כלים בבור – פטור האדם מתשלום.

ד. מהות היוב בדיני שמים

כל הדיון הזה שייך לענייננו, אם החיוב לצאת ידי שמים היה חובה ממונית רגילה, אלא שאין בית הדין אוכף אותה. אם כך הדבר, מסתבר שבמסגרת הפשרה ניתן לאכוף אותו. אלא שנראה שיש מחלוקת ראשונים במהות החיוב לצאת ידי שמים, האם הכוונה לחיוב ממוני ממש או רק לחיוב מוסרי.

הש"ך¹² מביא את דברי המהרש"ל¹³ שכאשר חכמים אמרו שאדם צריך לצאת ידי שמים, לא ניתן לתפוס את ממונו של החייב, ואם תפס התובע מוציאים ממנו. רק במקרה של 'קים ליה בדרבה מיניה' (פטור מחיוב ממון שנעשה אגב ביצוע עברה חמורה, כגון חילול שבת) אם תפס אין מוציאים ממנו. זאת בגלל שהמעשה שהוא עשה הוא מעשה המחייב בתשלומים, אלא שבית דין לא רשאי לקיים בו שני עונשים. במקרה כזה החיוב הממוני קיים, ולכן אם תפס אין מוציאים ממנו. לעומת זאת, אם ניזק ב'גרמא' תפס את ממון המזיק – מוציאים את הממון ממנו, למרות שהמזיק חייב לצאת ידי שמים. בדבריו הוא מצטט את הריב"ש, שסובר כך.

אך רבי עקיבא איגר¹⁴ מביא מ'נימוקי יוסף', רשב"א ור"ן, שתפיסה מועילה כאשר חייב לצאת ידי שמים.

יש מקום לומר שהמחלוקת היא בשאלה האם החיוב לצאת ידי שמים הוא חיוב ממוני, ואם כן תפיסה מועילה בדיעבד, כיוון שסוף סוף חברו חייב לו ממון; זאת אף שלכתחילה אסור לתפוס מה שלא ניתן להוציא בבית דין.¹⁵

12. ש"ך לשו"ע, חו"מ סי' כח ס"ק ב.

13. ים של שלמה, בבא קמא פ"ו סי' ו.

14. רע"א לשו"ע, חו"מ סי' כח.

15. נתיבות המשפט, ביאורים סי' כח ס"ק ב, שכן תפיסה היא מדין עשיית דין לעצמו. יש מקום להביא בקשר לכך את שיטת המאירי (בבא קמא נו ע"ב), שמדבריו משמע באופן ברור שהחיוב לצאת ידי שמים הוא חיוב ממוני גמור: 'כל שכתבנו עליו כאן שהוא חייב בדיני שמים פירושו שהוא חייב בו

אך אם החיוב הוא רק כדי להיפטר מעונש בשמים, אזי אם אין המזיק מעוניין בכפרה, לא ניתן לחייבו ולא ניתן לתפוס את ממונו, כיוון שאין ממון זה מגיע לו על פי דין. אם כן, לכאורה ניתן היה לומר שלשיטה הזו, לא ניתן לחייב בממון בבית הדין כדי לצאת ידי שמים.

ה. חיוב ממון כאשר ישנו חיוב מוסרי

אך נראה שאין הדבר כן, אלא גם אם יש רק חיוב מוסרי, רשאי בית הדין להמיר אותו בחיוב ממון. יתרה מזו, גם במקרים שוודאי אין חיוב ממוני כדי לצאת ידי שמים, אלא רק חוב מוסרי ועונש משמים, ניתן לחייב בממון כאשר באים לעשות פשרה. עיקרון זה מתבסס על סברתו של הרב ז"נ גולדברג (במאמר הנ"ל), שם הסביר שהסיבה שניתן לחייב בפשרה גם בחיובי שמים, היא שהתשלום הוא עבור מחילת התובע, כדי שהתובע לא יענש בדין שמים. אם כן, גם במקרה שאין חיוב תשלומים בדיני שמים, ויש רק עונש משמים, וגם לפי הדעות שהחיוב לצאת ידי שמים פירושו חיוב מוסרי, רשאי יהיה בית הדין לפשר ולחייב את המזיק ממון, לפחות באופן חלקי, כדי לפטור אותו מעונש שמים.

'קצות החושן'¹⁶ כתב שבכל מקרי ה'גרמא', גם אלו שלא ניתן לחייב אפילו לצאת ידי שמים, האדם יענש בשמים על גרימת הנזק: ...וכמה מיני גרמא איכא שנפטר מתשלומין אפילו בדיני שמים, ואילו עונש ודאי אית ליה אפילו בגורם דגורם והוא פשוט.

אם כן, לפי העיקרון שאמרנו, ניתן לומר שיש לבית הדין סמכות לחייב ממון גם בנזקי כלים בבור, כמו שניתן לחייב בכל סוגי ה'גרמא'. לכך ניתן לצרף את שיטת הירושלמי המובאת בתוספות,¹⁷ שהלימוד 'שור – ולא אדם, חמור – ולא כלים', נסב רק על בור למיתה, אך בור לנזיקין חייב גם על נזקי אדם וגם על נזקי כלים. אמנם כתבו הראשונים שבעניין כלים, הבבלי חולק על הירושלמי, וזה לשון הרשב"א (בבא קמא ג ע"א):

ואע"ג דמשמע דפליג אגמריין בחיוב הכלים. דאלו בגמריין פטר את הכלים בכל בור כדאיתא בהדיא בפרק המניח (כת, ב) בכלום אני קורא שור ולא אדם חמור ולא כלים, והני מילי לענין מיתה אבל לנזקין אדם חייב וכלים פטורין... בכל אופן ניתן לצרף שיטה זו, לשיטה שחיוב על נזקי כלים בבור הוא חיוב בידי שמים.

בהשבון הא לענין איסור אף מה שהוא פטור בו מדיני שמים איסור מיהא יש בו ... ומכאן כתבו גדולי הדורות שכל שנאמר עליו חייב בדיני שמים פסול הוא לעדות עד ששייב והדברים נראין שמאחר שהוא חייב להשיב תורת גזלה חלה עליו עד ששייב.

16. קצות החושן, סי' לב ס"ק א.

17. תוספות, בבא קמא ג ע"א, ד"ה לא עשרה כתיב.

סיכום

מן הדין החופר בור וגורם נזק לכלים, ובכלל זה לרכב שנפל לבור – פטור מתשלום. בימינו בעקבות שינוי הנסיבות, בית הדין רואה לעצמו חובה לדאוג לכך שלא תהא זו פרצה המאפשרת לאדם לנהוג ברשלנות, בלא לשלם פיצוי. ישנה אפשרות לדאוג לכך דרך הסכמת הצדדים שבית הדין יוכל גם לפשר ביניהם.

בין האחרונים נטושה מחלוקת האם במקרה של נזק לכלים בבור, המזיק חייב בדיני שמים, או שהוא פטור לחלוטין. ישנה גישה שמבחינה בין אדם שחפר בור, ולכן יתחייב בדיני שמים, לבין אדם שממונו הזיק מבלי שעשה מעשה, ויהיה פטור אפילו בדיני שמים.

כמו כן, יש מחלוקת האם חייב בדיני שמים הוא חייב ממוני שבית הדין אינו אוכף אותו, או שמדובר בחובה מוסרית בלבד.

על פי גישתו של הרב זלמן נחמיה גולדברג שליט"א, בסמכות בית הדין לקבוע פשרה שבה מי שהתחייב בדיני שמים, יחויב ממון כדי להיפטר מעונש שמים. זאת, גם אם מדובר בחיוב מוסרי ולא בחיוב ממוני.

לאור זאת, במסגרת הפשרה רשאי בית הדין לחייב ממון מי שחפר בור וגרם נזק לרכוש, כדי לפטור אותו מעונש שמים, בהתאם לנסיבות המקרה.

